

Povodom obilježavanja 30. godišnjice uspostave UNESCO registra *Memory of the World* Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu organizirala je petodnevnu manifestaciju pod nazivom „Pamćenje svijeta – otrgnuto od zaborava”. Manifestacija je održana u periodu od 17. do 21. oktobra 2022. godine. U prilogu donosimo dva saopćenja prezentirana na otvaranju, odnosno zatvaranju ove manifestacije.

Hadžem Hajdarević

POEZIJA BOŠNJAKA NA ORIJENTALNIM JEZICIMA U RUKOPISIMA GAZI HUSREV- BEGOVE BIBLIOTEKE U SARAJEVU

Izlaganje na otvaranju manifestacije „Pamćenje svijeta – otrgnuto od zaborava” u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, 17. oktobra 2022. godine

Poštovani prijatelji, es-selamu alejkum!

Sve vas, s punim poštovanjem, pozdravljam i zahvaljujem na večerašnjem dolasku na manifestaciju „Pamćenje svijeta – otrgnuto od zaborava”. Manifestacija će biti održana u povodu velikog jubileja – trideset godina otkako su i velike rukopisne, bibliotečke, kulturne vrijednosti Gazi Husrev-begove biblioteke stavljene pod zaštitnički znak/plašt planetarne zajednice svjetskoga kulturnog naslijeđa pod imenom UNESCO.

Pozdrave upućujem svome profesoru Hilmi Neimarliji, trenutno predsjedniku Upravnog odbora Gazi Husrev-begove biblioteke, potom profesoru Dževadu Hodžiću, direktoru Uprave za obrazovanje u Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini te, posebno, našem večerašnjem domaćinu Osmanu Laviću, direktoru Gazi Husrev-begove biblioteke.

Moje prigodno izlaganje, ovim povodom, naslovljeno je kao i izložba sa kojom ćemo se susresti nakon večerašnjega jednosatnog programa: „Poezija Bošnjaka u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke”.

Dragi prijatelji!

Zemlja Bosna je zemlja onih kulturnih bogatstava i tradicijskih raznolikosti kojih, nažalost, nismo svjesni u mjeri u kojoj to i naša vrtložna zemlja Bosna i mi u ovoj našoj i ovakvoj Bosni zaslužujemo. Ovakvi kakvi jesmo, društvenopolitički opterećeni i isterorizirani postojećim zbunjenostima i nesnađenostima *iznutra*, iz nas samih, dakle, te uznemireni usljed agresivnih neofašističkih uznemiravanja *svana*, uz to već prilično umorni u postojećim političko-ideološkim i naciokratskim razrokostima i uslovljenostima, najčešće nismo na primjeren način svjesni koja sve duhovna, kulturna, civilizacijska bogatstva posjeduje naša zemlja Bosna i naša država Bosna i Hercegovina... (Uvijek nastojim razdvojiti ova dva pojma: *zemlja* i *država*.)

Zemlja je ono što volimo, što branimo od agresorskih sila i bjelosvjetskih zala svih vrsta, država je ono što, uvjetno kazano, *trpimo*, to je ono u čemu smo, kroz političko okupljanje, izbore, političke stranke, pa kroz tzv. vlast i tzv. opoziciju državopolitički „formatirani”, u nadi da će naša država Bosna i Hercegovina biti sve bliža lijeposti i uzvišenosti onoga što osjećamo kao svoju dragu zemlju Bosnu.)

Poznato nam je da je književna i općenito kulturna tradicija jedno od najvećih bogatstava svake nacionalne historije i svake društvene zajednice... Bosanskohercegovačka književna tradicija jedna je od najbogatijih i najraznovrsnijih književnih tradicija u Evropi i u svijetu. Na svjetskoj povijesnoj mapi književnost zemlje Bosne djeluje poput moćnoga arhipelaga, s mnoštvom svjetlovitih ostrva, poluostrva, tajnovitih rtova, moćnih zaliva, moreuza, autentičnih civilizacijskih poveznica; tu se sustvaralački dotiče, povezuje, prožima, nadopunjuje, međusobno obogaćuje sve ono što prepoznajemo kao zapadnu književnu tradiciju i sve ono što razumijevamo kao istočnu književnu tradicijsku matricu – u Bosni su i divan i ep, i rubajia i sonet, i moćni talasi pripovjednog okeana *Hiljadu i jedne noći* i evropska romaneskna književna tradicija, i istočnjački teatar sjenki i dramska književnost temeljena na antičkoj drami...

Bošnjaci su jedinstven evropski narod koji je svoju pismenost i ukupnu svoju pisanu tradiciju ostvarivao, pored svoga maternjeg bosanskog jezika, i na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Uz to, Bošnjaci, u svojoj pisanoj tradiciji, u različitim historijskim razdobljima, baštine više pisama – glagoljicu, bosančicu, arabicu, kao i pisma u današnjoj, savremenoj upotrebi: latinicu i ćirilicu... Često se, nažalost, u znanim nam i neznanim sindromima agresorske kolonijalističke svijesti, odnosno kolonizirane svijesti, barem kada su u pitanju neposredne geopolitičke posljedice, događalo da ovdašnji čovjek svoja naslijeđena bogatstva u oblasti pismenosti, kulture i umjetničkoga stvaralaštva radije promatra/razumijeva iz pozicije nekoga drugog negoli iz svoje identitetne pozicioniranosti. Strahovite praznine u kolektivnoj (nacionalnoj) memoriji, slagane desetljećima, koje su, čak, gotovo pa podsticane, ohrabrivane, afirmirane u bosanskoj svijesti, dovele su, čak, do onoga stadija kad se prepričavaju žalosni vicevi o samima sebi i svojoj marginaliziranosti u odnosu na druge tradicijske vertikale, dovelo je do onih čestih infantilnih samokarikaturaliziranja kojima je jedina svrha bila kolonijalistički udar na „nebranjeni” identitetni bosanski/bošnjački prostor, ili je, pak, dolazilo do manije kontinuiranog samonijekanja, samoignoriranja, samozaboravljanja.

Valjalo bi znati da jezičko bogatstvo koje posjeduje zemlja Bosna, koje posjeduju Bošnjaci, nema niti jedan drugi narod na svijetu, niti jedna druga društvena tradicija na evropskim prostorima... Pitanje je samo koliko smo toga danas svjesni i koliko smo i sami poradili na dekolonizaciji naše osobne

i naše zajedničke/kolektivne svijesti naprema onoga što se ima, što se baštini, što je i naše i općesvjetsko kulturno naslijeđe, i što bi valjalo brižno čuvati i pravovremeno i funkcionalno afirmirati.

A da bismo, ipak, bili više svjesni negoli nam se čini da jesmo, i da se generacije kojima pripadamo ne bi ogriješile o tradicijske vrijednosti bosanske povijesti i aktualne bosanskohercegovačke društvenosti, potvrđuje i, na svoj sasvim konkretni način, posvjedočuje i manifestacija koju, evo, organizira Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu. Večeras će, u okviru manifestacije „Pamćenje svijeta – otrgnuto od zaborava”, biti otvorena izložba „Poezija Bošnjaka u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke”.

Volio bih da ovo što večeras slušamo i što ćemo čuti i u nastavku programa i u danima koji slijede bude jedna naročita, jedna svečana pozivnica, jedna važna prigodna i, dakako, sasvim lična pozivnica za sve nas – da se počnemo odlučnije i odgovornije odnositi prema vlastitome duhovnom i kulturnom naslijeđu... Sve to, dakako, kroz kulturnopromotivne inicijative, projekte, manifestacije, kroz redovno i dostojanstveno školsko obrazovanje, kroz znanstveno istraživanje i blagovremeno promoviranje!

Čuli smo i čut ćemo neke značajne pjesničke stvaraoce koji su svoje stihove, u vrijeme kad je zemlja Bosna bila u sastavu Osmanskoga Carstva, oblikovali na nekom od orijentalnih jezika. Mnogi od njih *mislili* su, dakako, i *pjevali* i na svome maternjem bosanskom jeziku. Književna tradicija u Bosni uvijek je imala svoju primjerenu civilizacijsku otvorenost i umjetničkoetičku, dijalošku narav.

Veliko je pitanje, međutim, šta mi danas mislimo i osjećamo pod pojmovima: *poezija*, *pjesništvo*, *pjesnik*, *pjesnička tradicija*... Svi oni koji nastoje na banalan način, uvjetno kazano, teologizirati život i egzistentnu svakodnevicu u čovjekovu životu, posegnut će za površnim, da ne kažem primitivnim tumačenjem kur'anske sure „Pjesnici” i neće im pasti na pamet nikoji ogrtač kojim je poslanik islama, Muhammed, a. s., svojom rukom zaogrnuo jednoga od pjesnika u svome vjerovjesničkom vremenu. Bio je to Ka'b ibn Zuhejr. Kasnije će u svijetu islama biti poznata čuvena *Kaside-i burda* el-Busirijeva. (Imao sam čast da je upjevam na bosanskom jeziku, Busirijevu *Kaside-i burdu*, pitanje je samo ko je stigao pročitati tekst Busirijeve *Burde* u jednom od *Glasnika Rijaseta Islamske zajednice* negdje u 2022. godini.)

Davno sam lično shvatio da je svako veliko pjesništvo i svojevrsno „hvaćanje suština u bijegu”, i najblagoslovnije moguće čuvanje maternjeg jezika, kao i čuvanje, odnosno *svjedočenje* duhovnih sastavnica unutar čovjekova bića i vremena u kojemu se živi, da poezija na sebi svojstven način povezuje rubove Ovoga i Onoga svijeta. Svaka književna tradicija je velika i planetarna u mjeri koliko otkriva, kultivira, povezuje, na koji način uspostavlja uvažavajući dijalog s *drugima* i *drukčijima*. Važnosti i vrijednosti pjesništva je itekako

bio svjestan i vjerovjesnik Muhammed, a. s., kad je jednoga pjesnika iz svoga vremena obgrnuo svojim ogrtačem.

Duboko poštujući čuvenu rečenicu libansko-francuskog pisca Amina Maloufa kako je „svaka književnost intima jednoga naroda”, mišljenja sam da je, samim tim, svaka velika književnost nešto kao alternativna povijest naroda i društvene zajednice kojima ta književna tradicija pripada... Bošnjake ćete, kao narod, kao osobenu kulturnu tradiciju, kao autentičnu posebnost u Evropi i u svjetskoj porodici naroda i kultura, najdirektnije moći upoznati, recimo, preko epske i lirske tradicije ostvarivane na bosanskom jeziku, preko *Hasanaginice*, *Omera* i *Merime*, preko manihejskih natpisa na stećcima i dvorske književne tradicije vidljive u poveljama bosanskih vladara, pa preko viteških krajišničkih junačkih pjesama, viteškog deseterca Avda Međedovića, gdje nema nikojih osveta i zločinovanja i gdje je svijétlost obraza, časti, dostojanstva važnija od svih drugih zemaljskih svijétlosti, pa preko evlijevitih predanja o Aliji Đerzelezu, potom preko mnogih istaknutih bošnjačkih pjesnika na bilo kojemu jeziku da su pisali; naravno, i preko velikih i važnih književnih ostvarenja savremenih književnih stvaralaca... Dovoljno je da otvorite *Kameni spavač* Maka Dizdara, uđete u sonete Skendera Kulenovića, ili se pozabavite prozama Meše Selimovića, Ćamila Sijarića, Nedžada Ibršimovića i drugih važnih književnih autoriteta.

A jednu od tih važnih etapa u bošnjačkoj književnoj tradiciji čine divanski pjesnici, koji su, u vrijeme otomanskog upravljanja zemljom Bosnom i Balkanom općenito, pisali na nekom od orijentalnih jezika – od XV pa do kraja XIX stoljeća.

Kako teško da ima književnosti koja u većoj ili manjoj mjeri nije bivala društveno uvjetovana, na isti se način može *čitati* i *razumijevati* i književnost Bošnjaka na osmanskoturskom i drugim jezicima muslimanskoga kulturno-civilizacijskog kruga... Pjesnici koji su pisali na osmanskoturskome nisu, naravno, bili samo sufijski tekijiski pobožnjaci, kako ih se prvenstveno danas čita, razumijeva i tumači, kako se, zapravo, reducira njihovo pjesništvo i uloga u književnoj i, općenito, kulturnoj povijesti Bošnjaka, nego su bili i veoma hrabri bundžije, bili su važni moralni autoriteti vremena u kojemu su živjeli, bili su najčešće s onima koji su brinuli za narod i koji su brinuli za vrijeme kojemu su pripadali... Tako, možemo saznati da Zijajija Mostarac (druga polovina XVI stoljeća), tankočutni lirik naglašene sufijske inspiracije, morao se otisnuti izvan svoga zavičaja jer nije imao razumijevanja lokalnih moćnika u svome rodnom gradu Mostaru. Sarajevski pjesnik Mehmed Mejlija Guranija, jedan od najvećih pjesnika svoga vremena, krenuo je u vezirski Travnik 1781. godine, da se požali tamošnjem veziru na stanje u Sarajevu i Bosni, ali ga je u tom naumu spriječio udar groma. Jedan drugi pjesnik, Abdulvehab Žepčak Ilhamija, stigao je u Travnik, ali iz Travnika nikad nije izišao, bio je

pogubljen zbog svojih slobodarskih, pobunjeničkih stihova. Svake se godine, na Danima Hasana Kaimije u Zvorniku i na prostorima Tuzlanskog muftijstva, prisjetimo da je ovaj derviš, pjesnik i narodni tribun, zbog svoje podrške siromašnima i pozlijeđenima, protjeran iz Sarajeva u Zvornik. Pjesnik Sabit Užičanin, rođen u ondašnjemu muslimanskom gradu Užicu sredinom XVII stoljeća, nije se mogao skrasiti u Sarajevu i Bosni i pored svoje najveće želje, nikako nije bio prihvaćen, vjerovatno zato što je, prema nekim književnim povjesničarima, bio najveći bošnjački pjesnik na osmanskoturskom jeziku, umro je u Istanbulu 1712. godine. Nema vremena u kojemu se pjesnike nije kinjilo, progonilo, omalovažavalo, ucjenjivalo, marginaliziralo, pa i ubijalo ukoliko se vlastodršcima učinilo da bi to po vlast „bilo dobro”... Mnogi njihovi divani ispisivani na osmanskoturskome ili kojemu drugom jeziku tadašnje prostrane islamske civilizacije još uvijek, nažalost, nisu prevedeni na bosanski jezik... A i ono nešto što znamo o njima valja zahvaliti našim sadašnjim istraživačima osmanskoturskog naslijeđa u Bosni – od Safvet-bega Bašagića i drugih istraživača u prvoj polovini XX stoljeća pa do Mehmeda Handžića, Muhameda Hadžijahića, Hazima Šabanovića, Muhameda Hadžijamakovića, Abdurahmana Nametka, Fehima Nametka, Lamije Hadžiosmanović, Minke Memije, Kerime Filan, Mubine Moker, Adnana Kadrića i drugih.

Ono što je važno znati jeste da je poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima prvenstveno razumijevana i tretirana kao „divanska književnost”. O tome postoji više samostalnih studija i objavljenih antologija. Ovdje mi se najznačajnijim čini spomenuti *Divansku književnost Bošnjaka* Fehima Nametka, objavljenu 1997. godine u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu, te antologiju *Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima*, objavljenu u ediciji „100 knjiga bošnjačke književnosti” Kulturne zajednice Bošnjaka „Preporod”, a u antologijskom izboru Lamije Hadžiosmanović i Minke Memije.

Kad su u pitanju teme, motivi i odredišni simboli u pjesništvu Bošnjaka na orijentalnim jezicima, na prvom je mjestu sufijsko osjećanje svijeta, vremena, života i osobna predanost lirskog subjekta dijalogu sa svim onim što je Bog stvorio i što Bog stvara. U takvom osjećanju pripadnosti i iskrene duhovne predanosti, za sufijske pjesnike svijet nije ništa drugo doli beskonačna Božija radionica. Pjesnikovo je, prvenstveno, bilo da na nepomućenim vrelima islama i u ozračju one simbolike koja je poetskotvorno bila već provjerena kod pjesnika u ranijim generacijama i ranijim poetskim tradicijama pridoda i vlastitu radost u veličanju Tvorca i slavljenju života unutar te beskonačne Božije radionice... Sufijski metaforički jezik, međutim, ticao se i postojećih socijalno-političkih konteksta i onda kad su pjesnici u svojim gazelima, tarihima, rubajama i drugim pjesničkim oblicima citirali Kur'an ili neki od hadisa posljednjega Allahova poslanika Muhammeda, a. s. Profesor Fehim Nametak u svojim studijama ističe da su našim divanskim pjesnicima

Božiji poslanici često bivali neposredna pjesnička inspiracija, pa su mnogi oblikovali stihove o Ibrahimovoj, a. s., odlučnosti, ili o Ejubovu, a. s., bezgraničnom strpljenju i dobroti, pa o Ademovu, a. s., izgonu iz Dženneta te nesporednim posljedicama nakon Ademova dolaska na Zemlju sa svojom družicom Havom, ili o Nuhovoj, a. s., lađi i Potopu... U tom bi smislu valjalo spomenuti gazele i *Miradžiju* Sabita Užičanina. Ima pjesnika koji, poput pjesnika iz Dobruna kod Višegrada Ahmeda Vahdetija, nisu prezali da u svoje stihove upredaju slovnu simboliku, pa ih se zvalo hurufijama... Kako neposredna pjesnička inspiracija ne mora da ima svojih jasnijih granica, ima, naravno, i onih pjesnika kojima su bile bliske one svetosti koje ne insistiraju suviše na svojoj religijskoj obveznosti. Mnogi stihovi najdirektnije potvrđuju kako su uz najdublje tesavufske i religijske poruke aktualizirana i svakidašnja općeljudska pitanja i promišljanja.

U vremenima koja slijede najvažnije je kako sadašnjim generacijama, pogotovo kako generacijama koje dolaze i koje tek identitetno i intelektualno stasavaju, približiti književno, jezičko, sveukupno kulturno bogatstvo Bosne i Bošnjaka na ovim prostorima... Ova manifestacija, s pripremljenom izložbom „Poezija Bošnjaka u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke” itekako ohrabruje da se o našem književnom i kulturnom naslijeđu, hvala Bogu, vodi računa. Nikada ne bi trebalo zanemariti veliki stih jednoga od najvećih pjesnika XX stoljeća Czesława Miłosza: *Pjesnik pamti*. Pjesnici i jesu pozvani da *pamte* i da to svoje naročito *pamćenje* prenose onima koji čitaju i nastoje razumjeti njihovo književno stvaralaštvo.

Čestitam organizatorima, prije svega čestitam direktoru Osmanu Laviću i svim pojedincima koji sudjeluju u ovome značajnom kulturnopromotivnom projektu! A svima nama koji smo baš ovoga dana, 17. oktobra 2022. godine, na dan kad je, prije stotinu pet godina, rođen jedan od najvećih pjesnika Bosne i bosanskog jezika, Mehmedalija Mak Dizdar, ostaje da se pokušamo i sami više upoznati s bogatim povijesnim slojevima bošnjačke književne tradicije, te da književnosti prilazimo s mnogo više radoznalosti, empatije i odgovornosti negoli smo do sada činili...

Budućnost nikoga ne čeka! Budućnost nam valja naseliti i oplemeniti vlastitim duhovnim, kulturnim i svim drugim Bogom darovanim dobrima i vrijednostima! U tom smislu, i književnost valja prihvatiti kao jednu od bitnijih sastavnica ukupnoga naslijeđa zemlje Bosne i Bošnjaka u zemlji Bosni, kao i Bošnjaka na širim balkanskim i evropskim prostorima.

Bog nam Dragi u svemu dobrom pomogao!
Es-selamu alejkum!

Osman Lavić

RUKOPISNA DJELA ANDALUZIJSKIH AUTORA U GAZI HUSREV-BEGOVOJ BIBLIOTECI U SARAJEVU

Izlaganje na zatvaranju manifestacije „Pamćenje svijeta – otrgnuto od zaborava” u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, 21. oktobra 2022. godine

Poštovani prijatelji,

Selamim vas, želim vam dobrodošlicu, zahvaljujem na praćenju sadržaja Gazi Husrev-begove biblioteke i izražavam zadovoljstvo da smo u prilici na kraju petodnevne manifestacije „Pamćenje svijeta – otrgnuto od zaborava” od zaborava otrgnuti petnaestak autora andaluzijskog porijekla čija su djela desetljećima služila kao udžbenici u našim školama, a danas se čuvaju u sklopu rukopisnog fonda Gazi Husrev-begove biblioteke.

Spominjanje Endelusa – Pirinejskog poluotoka pod arapskom vlašću – u historiji islamske civilizacije najčešće asocira na boravak muslimana na ovim prostorima, naučna, kulturna i druga dostignuća koja su ostvarili, ili njihov tragičan završetak i progon u 15. i 16. stoljeću. U ovom kratkom obraćanju, historijska dešavanja na prostoru Španije spomenut ćemo samo onoliko koliko je nužno da se bolje razumije glavna tema koja stoji pred nama.

Geografski prostor koji su Arapi osvojili početkom 8. stoljeća na području Španije u literaturi se definiše kao Andaluzija ili Endelus, odnosno al-Andalus, Pirinejski ili Iberijski poluotok, a obuhvata dijelove današnje Španije i Portugala, gdje je skoro jedan milenij cvjetala islamska kultura i civilizacija. Arapi su osvojili Španiju, odnosno njene južne dijelove, početkom 8. stoljeća i vladali ovim prostorima sve do pada posljednjeg grada ili državnice Granade, 1492. godine. Procjenjuje se da je bilo oko pet i po milijuna muslimana u Španiji koji su poznati pod nazivom *Mauri* i *Mudehari*, a činili su ih Arapi, Berberi i domaće stanovništvo koje je primilo islam. Još jedno stoljeće muslimani su u nekoj vrsti ugovornog odnosa ostali u Španiji, da bi početkom 18. stoljeća definitivno bili protjerani ili pokršteni od strane katoličke crkve. Ovaj proces pokrštavanja i protjerivanja muslimana Španije u literaturi je poznat kao Rekonkvista.

Kažu da je zauzimanje Španije od strane Arapa bio prije civilizacijski pohod nego klasično osvajanje. Islamska civilizacija za 780 godina trajanja donijela je u Španiju, pored islamskih vrijednosti, i sve ono najbolje iz juda-

izma i bizantske kulture, te bogatu indijsku tradiciju, ostatke perzijske i kineske kulture. Jedan autor je Španiju opisao ovako: „Položena s južne strane Europe, s tri strane milovana morem, natapana brojnim rijekama, Španija je određena da bude zemaljski raj.” Srednji vijek u Evropi označen kao „mračni vijek” ili „mračno doba” u Andaluziji je bio vrijeme punog zamaha i procvata islamske kulture u svim njenim aspektima, kao što su arhitektura, obrazovanje, umjetnost, poljoprivreda. Govoreći o Abdurahmanu III, halifi s područja Španije, jedan naš historičar je zapisao: „Njegove monumentalne građevine izvedene u najvećoj estetskoj formi koje se smatraju najimpozantnijim spomenicima arapskog građevinskog stila i arhitektonске umjetnosti zauvijek će mu sačuvati ime. Njegova medicinska škola, koju je, prema tvrdnji svih historičara, prvi sagradio u Evropi, velika biblioteka u Granadi koja je brojala 600.000 knjiga i bila najveća svjetska biblioteka u to doba, sačuvat će mu neumrlo ime u kulturnoj historiji islamskih naroda.” Arapi su u to vrijeme u Španiji raspravljali o desetinskom sistemu brojenja, trigonometriji, algebri, rješavanju jednačina višeg stupnja, izrađivali mape nebeskih tijela, mjerili veličinu Zemlje, na visokim tornjevima osnivali astronomske opservatorije, proučavali hemiju, mehaniku, hidrostatiку, služili se kompasom za određivanje geografskog položaja, imali visoko razvijenu medicinu.

Naravno, ovakav odnos spram znanja polučio je ogromnu literaturu koja je bila smještena u imponantnim bibliotekama španskih gradova, kao što su Kordoba, Sevilja, Granada, Toledo, Saragosa, Malaga, Valencija i drugi. Sama Granada imala je 70 javnih biblioteka. Stotine hiljada rukopisnih djela koja su popunjavala rafe i dolape španskih biblioteka nastala su iz pera tamošnjih autora, dopremljena iz drugih islamskih centara ili bila prijevodi mnogobrojnih djela ranije grčke filozofije. Ogroman broj ovih djela nepovratno je uništen u inkviziciji prilikom progona muslimana iz Španije. To je tema za posebnu priču, ali, ilustracije radi, recimo da je samo 2. januara 1492. godine, prilikom zauzimanja Granade tamošnji kardinal Jimenez naredio da se popale sve knjige biblioteka ovoga grada. U tom danu, odnosno „kristalnoj noći Španije”, kako je neki nazivaju, nestalo je u plamenu preko 80 hiljada rukopisnih knjiga. Ono što je preživjelo inkvizitorske čistke ili ranije različitim putevima dospjelo u druge centre islamske kulture dalje je umnožavano prepisivanjem i komentarisanjem. Neki od tih prijepisa dospjeli su i do Bosne i njenih vjerskih i obrazovnih zavoda. Neke je, opet, zadesila sudbina originala iz kojih su prepisivani te su i u Bosni nestali u vremenima ratova, požara, naše nebrige ili pomanjkanja svijesti o njihovoj vrijednosti i značaju.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se čuva oko 200 primjeraka djela andaluzijskih autora. Za ovu priliku progovorit ćemo ukratko o petnaestak autora i njihovim djelima koja smo, radi preglednosti, ovdje poredali tematski.

U tematskom okviru kur'anskih znanosti želimo predstavili trojicu autora

čija se djela čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci: Ibn Hazma, ed-Danija i Šatibija.

Djela Ibn Hazma izvršila su snažaj utjecaj na intelektualni život muslimana svoga vremena i zahvaljujući njima je ostao prisutan u tokovima intelektualnog života islamskog svijeta sve do danas. To su njegovi teološko-pravni spisi, te rasprava o religijama pod naslovom *Kitāb al-fiṣal fī al-milal wa al-ahwā' wa al-niḥal* (كتاب الفصل في الملل والأهواء والنحل). Njegovo djelo „Golubičina ogrlica” prihvaćeno je u krugovima evropskih orijentalista kao najljepši traktat o ljubavi i njenom razumijevanju u islamskoj kulturi. Prevedeno je na engleski, ruski, njemački, italijanski, francuski, španski i bosanski jezik. U Biblioteci se u sklopu jedne zbirke čuva njegovo djelo o derogaciji u Kur'anu, pod naslovom *an-Nāsikh wa al-mansūh fī al-Qur'ān* (الناسخ والمنسوخ في القرآن).

Njegov savremenik Abu Amr ed-Dani iza sebe je ostavio preko 100 djela iz kiraeta, tedžvida, kur'anske ortografije i bibliografije kiraetskih velikana. Bio je glavni učitelj (šejh) u kiraetima i najcjenjeniji među učenjacima svoga doba u ovoj oblasti. U izvorima koji su fokusirani na sadržaje ed-Danijevih djela taj broj ne premašuje 36 knjiga, a većina ih je iz oblasti kiraeta. Najznačajnije njegovo djelo iz oblasti kiraeta je *at-Taysīr fī al-qirā'āt as-sab'* (التيسير في القراءات السبع) koje je nakon smrti imama ed-Danija postalo predmetom interesovanja velikog broja učača Kur'ana, od kojih su se mnogi natjecali u njegovom memoriranju i prezentiranju mlađim generacijama. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se pet rukopisa ovog djela, a najstariji prijepis završen je 761/1360. godine. Ovo djelo ispisano je i na marginama prijepisa Šerifovićevog Mushafa. Jedan primjerak ovoga djela u Bosnu je donesen u sklopu biblioteke Osman-ef. Šehdije Bjelopoljca 1757. godine, a prijepis potječe iz 16. stoljeća. Osim ovog djela, u Biblioteci se čuva i risala ovog autora o čitanju rastavljenog i spojenog elifa (رسالة في معرفة الف القطع والف الوصل).

Šatibi, treći autor iz oblasti kur'anskih nauka kojeg ovdje predstavljamo, autor je djela o sedam kiraeta, odnosno načina čitanja ili učenja pojedinih mjesta u Kur'anu časnom, pod naslovom *Hirz al-amānī wa waḡh at-tahānī fī al-qirā'āt as-sab'* (حرز الأمانى ووجه التهانى فى القراءات السبع). Djelo je poznato i pod naslovima *Šatibijja* i *Kasida Lamijja*. Ovo djelo spada u najznačajnija i najpopularnija djela iz oblasti kiraeta i mnogi autori smatraju da nije zapamćena sadržajno i stilski vrednija kasida iz kiraeta od *Šatibijje*. Djelo je u stihu, sadrži 1173 dvostiha i do danas se zadržalo kao udžbenik iz ove oblasti u mnogim školama u kojima se proučava kur'ansko pismo i njegovo čitanje. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se šesnaest primjeraka rukopisa ovog djela, a najstariji prijepis završen je 746/1345. godine. Rukopisni primjerci ovoga djela dopremljeni su iz Zenice, Travnik, te privatnih biblioteka iz Donjeg Vakufa i Sarajeva.

Kada su u pitanju hadiske znanosti, navodimo zbirku hadisa o životu poslanika Muhammeda, a. s., i obavezi vjernika da štiju i slijede Poslanika, pod nazivom *aš-Šifā bi ta'rīf ḥuqūq al-Muṣtafā* (الشفا بتعريف حقوق المصطفى), koje je napisao Kadi Ijad u 12. stoljeću. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se trideset i šest prijepisa ovog djela, što ukazuje na njegovu široku upotrebu. Pojedini prijepisi djela *aš-Šifā* završeni su u drugoj polovini 14. stoljeća, a neke od njih potpisali su bosanskohercegovački prepisivači. Na zaštitnom listu jednog primjerka koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu nalazi se bilješka Fejzulah-ef. Hadžibajrića upisana grafitnom olovkom, koja glasi:

„Prof. Muhamed Tufo, docent Više islamske šerijatsko-teološke škole u Sarajevu, jednoj grupi slušalaca prevodio je ovo djelo 1936-1938. godine po kućama. Bilo nas je 10-12 slušalaca i još sam ja među živim. Rahmetli Tufo mi je nabavio i knjigu-rukopis, iz koje sam pratio prevođenje. Taj rukopis poklonio sam Gazi Husrev-begovoj biblioteci.”

U haremu Ferhadije džamije u Sarajevu nalazi se nišan izvjesnog bosanskog age Čelebi age. Na uzglavnom nišanu sa sve četiri strane ispisan je tarih koji je spjevao sarajevski pjesnik Mejli 1746. godine. U tarihi se, između ostalog, navodi:

„Primjerak djela Šifa koje je prepisao lijek mu je od grijeha, pa svakako će mu to djelo biti uzrok oproštaju grijeha.”

Osim ovoga djela, u Biblioteci se čuva još jedno djelo ovoga autora. Riječ je o djelu *Mašāriq al-anwār 'alā šihāḥ (šahāyih) al-ātār*, također iz oblasti hadisa, čiji je prijepis nastao u 15. stoljeću.

Djelo iz životopisa poslanikā, propovijedi mudrih učenjaka i folozofa, te mudrosti dobrih ljudi (evlija), pod naslovom *Sirāḡ al-mulūk* (سراج الملوك) napisao je poznati andaluzijski pravnik i muhadis Tartuši. Jedini sačuvani rukopis ovog djela u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, koji ovom prilikom predstavljamo, prepisan je 992/1584. godine.

Djelo sličnog sadržaja napisao je andaluzijski autor al-Ḥurayfīš. U njemu se mogu naći anegdote, životne zgode pobožnih ljudi, hadisi i stihovi na razne teme. Također, djelo govori o Muhammedu, a. s., i njegovim najbližim drugovima i sljedbenicima, zatim o velikim imamima, o odlikama svetih ljudi (kerametima evlija) i o Sudnjem danu. Prijepis potječe vjerovatno iz 17. stoljeća.

U odgojno-obrazovnim zavodima Bosne osmanskog perioda izučavana je, između ostalog, i botanika. Poznavanje biljnog svijeta, pripremanje čajeva, mehlema i drugih preparata bilo je veoma rasprostranjeno u liječenju mnogih bolesti. Djelo andaluzijskog botaničara Ibn Bajtara bilo je veoma popularno i služilo je kao udžbenik iz ove oblasti. Njegovo najpoznatije djelo iz botanike je *al-Mufradāt* (المفردات). Ono predstavlja obimno djelo koje govori o ljekovitosti određenog bilja koje je skupio na svojim putovanjima. U djelu su

abecednim redom navedena imena 2353 biljke. U Biblioteci se čuva arapsko-turski rječnik urađen kao izvod iz ovoga djela.

Ibn Arebi je jedan od istaknutijih andaluzijskih pisaca iz oblasti tesa-vufa. Njegova djela pokrivaju gotovo cijelo područje muslimanske učenosti. Pisao je o biografiji Poslanika, a. s., teoriji i praksi sufizma, hadisu, tefsiru, filozofiji, književnosti i prirodnim naukama. Iako neki autori spominju da je iza sebe ostavio preko 400 ili 500 djela, tačan broj njegovih djela još uvijek nije utvrđen. Njegovo djelo *Fuṣūṣ al-ḥikam* (فصوص الحكم – Temelji mudrosti), napisano u Damasku 627/1230. godine, smatra se remek-djelom islamskog misticizma. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuvaju se dva pri-jepisa ovoga djela, kao i jedna skraćena prerada, te više komentara na ovo djelo. Za jedan primjerak *Fuṣūṣa* (R-1691) znamo da je prepisan prije 1711. godine, pošto je te godine bio u posjedu bitolskog kadije. Izložbom rukopis-nih djela andaluzijskih autora, pripremljenom ovim povodom, predstavljeno je još deset njegovih djela koje Biblioteka posjeduje.

Arapski jezik i književnost izučavani su u svim obrazovnim zavodima osmanske Bosne. Zbog toga ne čudi da je sačuvan veliki broj djela iz oblasti gramatike arapskog jezika, sintakse i metrike. Među njima su i djela andaluzij-skih autora koja su različitim putevima dospjela u Bosnu ili ovdje umnožavana.

Veoma plodan pisac iz Andaluzije čija se djela čuvaju u Biblioteci je Ibn Mālik. Pisao je djela iz gramatike arapskog jezika, filologije, arapske metrike, kiraeta i hadisa. Njegovo najpoznatije djelo je *al-Ḥulāṣa al-alfiyya* (الخلاصة الألفية) u kojem je na sistematičan način obrađena gramatika arapskog jezika. S obzirom na to da je napisana u hiljadu stihova, poznata je i kao *Alfiyya Ibn Mālik*. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuva se osam rukopisa ovog djela, a najstariji datiran prijepis završen je 1103/1692. godine.

Djelo iz sintakse arapskog jezika pod nazivom *al-Muqaddima al-Āḡurrūmiyya* (المقدمة الأجرومية) napisao je Ibn Āḡurrūm. Napisano je izrazito jednostavnim stilom i jezikom, zbog čega je postalo poznato među širim narodnim masama. Mnogo je komentarisano i prevedeno na evropske jezike. Djelo je bilo veoma popularno i zastupljeno u našim mektebima i medresama. Pojedine primjerke prepisali su bosanskohercegovački prepisivači. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuva se trideset devet rukopisa ovog djela, a najsta-riji prijepis završen je 993/1585. godine. Na dva panela izložbe predstavljeno je 12 karakterističnih primjeraka ovoga djela.

Popularno djelo iz metrike arapskog jezika, pod nazivom *‘Arūḍ al-Andalusī* (عروض الأندلسي), napisao je Abū al-Ġayš. Rijec je o kraćem djelu u kojem je autor za svih 16 metrova naveo svoje stihove tako da je svaki stih počeo riječ-ju koja direktno ili indirektno ukazuje na ime tog metra. U Biblioteci se čuva 31 primjerak ovoga djela, te nekoliko komentara i prijevoda na turski jezik. U ovu izložbu uvrštena su četiri prijepisa osnovnog djela.

U izložbu rukopisa andaluzijskih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci uvršten je i Hvalospjev fatimijskom halifi Muizzlidinillahu, koji je napisao pjesnik Ibn Hani. Djelo je prepisao nepoznati prepisivač u 15. ili 16. stoljeću. Pišući poeziju, tj. kaside pohvalnice upućene određenim državnim velikodostojnicima, stekao je njihovu naklonost i postao je dvorski pjesnik. Ibn Hānī se smatra najvećim pjesnikom Andaluzije i Magriba. Sva njegova poezija sabrana je u jedan divan, a rukopisne primjerke njegovog divana moguće je pronaći u brojnim bibliotekama i arhivima širom svijeta.

Da je metrika bila popularna disciplina svjedoči i kasida o arapskoj metriki i rimi pod nazivom *al-Qaṣīda al-Ḥazraġiyya fī al-‘arūd wa al-qawāf* (القصيدة الخزرجية في العروض والقواف) poznata još i pod nazivima ‘*Arūd ar-rāmiza al-Ḥazraġiyya* (عروض الرامزة الخزرجية) ili samo *al-Ḥazraġiyya* (الخزرجية), nazvana prema autoru al-Ḥazraġiju. Kasida je prvi put štampana u Istanbulu 1612. godine, prevedena je i na francuski jezik i štampana u Alžiru 1902. godine. Primjerak uvršten u izložbu prepisao je Muḥammad b. Aḥmad al-Gradačawī (Gradašćević) 1060–1061/1650–1651. godine u Budimu (Mađarska).

Jedan od najvećih filozofa srednjovjekovne filozofije, Ibn Rušd, smatra se potpuno izvornim i samostalnim misliocem, dosljednim u svom mišljenju kao što su bili Aristotel, Farabi ili Ibn Sina. U Evropi je poznat kao Averoes i kršćanski teolozi i filozofi su tokom 13. i 14. stoljeća više proučavali Ibn Rušda i „novog Aristotela” nego ijedno drugo pitanje. Bez Ibn Rušda bi bilo teško i zamisliti srednjovjekovnu i renesansnu evropsku misao, a njen odnos prema grčkoj filozofiji, na kojoj se i temelji, bio bi doveden u pitanje. Također, Ibn Rušd je snažno utjecao i na razvoj savremene islamske filozofije i njene racionalističko-hermeneutičke orijentacije unutar moderne filozofije. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se čuva njegovo djelo pod nazivom ‘*Aqīda al-imām Mālik b. Anas* (عقيدة الامام مالك بن أنس). Riječ je o kraćem radu o vjeronauku, odnosno učenju Malika b. Enesa, osnivača Malikijske pravne škole, kojoj je i Ibn Rušd pripadao. Ovaj rad je izvorno napisan u prozi, a kasnije je prepjevan i u formi stiha se čuva u Biblioteci. Rukopis je prepisao nepoznati prepisivač 1080/1669. godine.

Jedan od plodnih pisaca iz Andaluzije čija se djela čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci je al-Kurtubi. Svojim djelima dao je ogroman doprinos razvoju islamske znanosti. Najpoznatije njegovo djelo je komentar Kur’ana – *al-Ġāmi‘ li aḥkām al-Qur’ān* (الجامع لأحكام القرآن). Osim komentara Kur’ana, Kurtubi je napisao i druga djela iz islamskih nauka, a u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu čuvaju se rukopisi sljedećih njegovih djela: *at-Taḍkira bi aḥwāl al-mawtā wa umūr al-āḥira* (التذكرة بأحوال الموتى وأمور الآخرة), *Mas’ala min āḥir kitāb* (مسئلة من آخر كتاب), *al-Firaq al-islāmiyya* (الفرق الإسلامية).

Zaključak

U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu čuvaju se djela nastala na raznim stranama prostranog islamskog svijeta, među njima i ona nastala na prostorima današnje Španije. Riječ je o djelima koja nisu mezhebski obojena, ne tretiraju teme prema kojima mezhebi u islamu imaju različita učenja. Ovdje su zastupljena djela iz kur'anskih znanosti, hadisa, arapskog jezika i književnosti, farmakologije, filozofije i tesavufa. Od Endelusa do Bosne djela su dolazila na više načina: trgovinom, donosili su ih studenti iz različitih krajeva, kao popularna i udžbenička literatura koja je ovdje umnožavana prepisivanjem. Autori ovih djela su putovali po islamskom svijetu, službovali po raznim krajevima, umirali u Kairu, Damasku, Aleksandriji. Naš čovjek je išao studirati u Egipat, nalazio ova djela, prepisivao ih i donosio u Bosnu. Dobar dio djela andalužanskih autora napisan je u jednostavnom stihu, lahko su pamtljiva i zato su bila popularna.

Hvala vam još jedanput na pažnji i pozivam vas na razgledanje izložbe djela o kojima smo govorili, postavljene ovim povodom ispred depoa rukopisa Biblioteke.

Esselamu alejkum!